

גנרלים ותיקים ומהפכות צעירות:

התחזקות מעמד הצבאות בעולם הערבי בעקבות

הטלתה באזור

מבעד לענני הזעזועים והמשברים במזרח התיכון -
שטרם הוכרעו - נגלים שני כוחות מרכזיים שצפויים
להשפיע על עיצוב הזירות השונות במרחב הערבי:
הצבאות והזרם האסלאמי. שני אלה יחתרו לביסוס
מעמד דומיננטי במסגרת הסדר החדש באופן שצפוי
כנראה להגביר את התחרות ואת החיכוך ביניהם

סא"ל מיכאל
קצין מודיעין

מבוא

בחודשים האחרונים חווה המזרח התיכון זעזועים עמוקים - חלקם חסרי תקדים במאפייניהם ובעוצמתם. מדובר באחת התמורות הדרמטיות שאירעו באזור מאז עיצובו בתצורתו המודרנית לאחר מלחמת העולם הראשונה. הטלטלה הזאת פוקדת משטרים רבים באזור באופן פרטני, אך התלכדות ההתרחשויות באותה העת ועל רקע דומה מעניקה להן צביון של גל אזורי רחב. לפי שעה לא ברור באיזה שלב מצויה הטלטלה וכיצד תתפתח, אולם ניכר שהיא כבר שינתה את פני המרחב.

אחת התופעות הבולטות שנחשפו במהלך האירועים האחרונים היא תפקידים המרכזי של הצבאות בניהול המשברים הפוקדים את העולם הערבי. מדובר במעין חזרה גלויה של הצבאות לקדמת הבמה הפוליטית לאחר עשרות שנים שבהן הם לכאורה נמצאו בשוליה. הצבאות אומנם היו בעלי השפעה רבה במדינות ערב, וראשיהם שולבו בהכרעות האסטרטגיות שהתקבלו בהן במהלך השנים, אולם בעשורים האחרונים הם חסו בצילם של מנהיגים רבי עוצמה, שלכאורה שלטו מכוח תמיכה פוליטית וציבורית ולא באמצעות כידוני הצבא. הופעת הטנקים והחיילים ברחובות קהיר, טריפולי וצנעא וכינון של הנהגות לאומיות המבוססות על מפקדי הצבא בכמה מדינות, ובראשן מצרים, מחזירה את המזרח התיכון שנים רבות לאחור. זאת לאחר שמחזות מעין אלה הפכו לנדירים יחסית בעשורים האחרונים.

מטרת המאמר היא לתאר את משקלם של הצבאות בתמורות הנוכחיות באזור. במסגרת הזאת יוצגו קווי ההמשכיות והחדשנות בתפקיד הצבאות הערביים בזירות הפוליטית והציבורית בהשוואה לעבר. נוסף על כך ייעשה ניסיון לנתח את המשקל שצפוי להיות להם בעיצוב הסדר החדש במדינות ערב וכפועל יוצא גם השפעתם על הארכיטקטורה הגיאוגרפית במרחב.

רקע כללי

מעורבות הצבאות בפוליטיקה המזרח תיכונית ואף שליטתם על הזירות הפוליטיות באזור היו מחזה נפוץ במחצית השנייה של המאה ה-20. מרבית מדינות הלאום בעולם הערבי הוקמו לאחר מלחמת העולם הראשונה באופן מהיר ומלאכותי ונשלטו על ידי אליטות מסורתיות, ובמיוחד מלכים ונציגי משפחות עירוניות מיוחסות. המדינות האלה היו ברובן הטרוגוניות מבחינה חברתית, אתנית ודתית, והקהלים השונים בהן התאפיינו ברמה נמוכה של מודעות פוליטית ושל מעורבות פוליטית. לאור זאת החברה האזרחית בהן הייתה חלשה, וכוחו של הציבור להתאגד מול המשטרים היה מוגבל.

הצבא, לעומת זאת, היה הגוף המאורגן והחזק ביותר במדינות האלה, ולפיכך בעל משקל רב בניהולן ובעיצובן מדיניותן. לכן היה הצבא בעולם הערבי אחד הגופים המרכזיים שייצגו את הזהויות הלאומיות החדשות וסייעו לגיבושן. יתרה מזאת, הצבא שימש כלי למוביליזציה חברתית בעבור נציגים של פריפריות שביקשו להתקדם ולבסס לעצמם מעמד בכיר בחברה ובממשל ביישיות החדשות.

לא ייפלא אפוא שהצבא הוא שחיסל את הסדר הפוליטי והחברתי הישן בחלק ניכר מהעולם הערבי ובסס סדר חלופי במקומו. היה זה תוצר של חברה בין עוצמתו הארגונית של הצבא לבין האינטרס של

בכיריו לשינוי יסודי במציאות. לכך תרמו גם האידיאולוגיה המהפכנית שרווחה בקרב הקצונה בעולם הערבי וכן דימוין השלילי של ההנהגות המסורתיות בעיני חלק ניכר מהציבור. המגמה הזאת באה לידי ביטוי בולט לאחר מלחמת העולם השנייה בהפלתם של בתי מלוכה מסורתיים ובכינון משטרים צבאיים במקומם.

בהקשר הזה יש לציין במיוחד את מהפכת הקצינים החופשיים במצרים ב-1952 ששמה קץ למלוכה במדינה. הקבוצה שאותה הנהיג גנרל מוחמד נגיב, שאותו החליף ב-1954 גמאל עבד א-נאצר, ייצגה הנהגה חלופית: בני המעמד הבינוני והנמוך מהפריפריה המצרית שנמנו ברובם עם הדור הצעיר והיו חדורים רעיונות מודרניים ומהפכניים לקעקוע הסדר המסורתי בחברה המצרית.

חזונו של עבד א-נאצר אף הפך לאידיאולוגיה מגובשת שהייתה בעלת השפעה רבה על כל הקהלים במרחב הערבי. החזון הפאן-ערבי בהנהגתו גילם שאיפה לכינון יישות ערבית גדולה, מאוחדת ורבת עוצמה וכן לביסוסו של סדר חברתי חדש ברוח הסוציאליזם הערבי ולמחיקת הפיגור התרבותי של העולם הערבי אחרי המערב.

הפיכות דומות שבהן קצינים מהפריפריה החברתית שמו קץ לשלטון המלוכני ולסדר החברתי המסורתי אירעו גם בעיראק (1958), בתימן (1962) ובלוב (1969). בסוריה, שחוותה הפיכות צבאיות רבות מאז 1949, היה המצב מורכב יותר. הצבא במדינה שימש כלי למוביליזציה לא רק בעבור הפריפריה החברתית אלא גם בעבור בני מיעוטים דתיים ועדתיים, ובראשם העלוים. אלה השתלבו בפיקוד על הצבא כבר בתקופת המנדט הצרפתי וניצלו את תפקידיהם הצבאיים כדי לבסס לעצמם מעמד בכיר בזירה הפוליטית ובמרחב החברתי במדינה ואף להשתלטות על הממשל שלה.

במרבית המשטרים המלוכניים במזרח התיכון הפגין הצבא - בדרך כלל - נאמנות כלפי השליטים, לא פעם על רקע זהות לאומית-אתנית ונוכח עמידת שני הגורמים בפני איום פנימי משותף. בהקשר הזה יש לציין בעיקר את צבא ירדן, המייצג את האליטה העבר-ירדנית ממוצא בדואי מול הרוב הפלסטיני בממלכה ואת הצבאות של מרבית מדינות המפרץ הפרסי המייצגים את האליטה הסונית ומתמודדים זה שנים רבות עם האתגר שמציב המיעוט השיעי הגדול בהן (במקרה של בחריין הממשל הסוני מייצג מיעוט הניצב מול הרוב השיעי במדינה). גם במדינות הלא-ערביות במזרח התיכון היו הצבאות בעלי עוצמה רבה במשך עשרות שנים. בטורקיה שימש הצבא מאז אמצע המאה ה-20 שומר המורשת הפוליטית והחברתית החילונית של כמאל אתא תורק ותפס כמה פעמים את השלטון בעיתות של משברים פוליטיים חריפים; ובאיראן הוא היה המשענת המרכזית שעליה נסמך שלטון השאה מול אתגרים מבית ומחוץ.

ההפיכות הצבאיות התדירות שהתחוללו בעולם הערבי בשנות ה-50 וה-60 של המאה ה-20 שיקפו את חוסר היציבות הכרוני שממנו סבלו כל המדינות במרחב. המגמה הזאת באה לידי ביטוי במיוחד בסוריה ובעיראק, שבהן כתות צבאיות שזוהו עם כוחות פוליטיים שונים - במיוחד מפלגת הבעת' והמפלגה הקומוניסטית - נאבקו זו בזו וחתרו להשתלט על הנהגת המדינה. באותה התקופה השקיעו השליטים הצבאיים משאבים רבים בחיזוק הצבא, בהרחבת מסגרותיו וכן בביסוס המעמד של מקורביהם מקרב הקבוצות החברתיות, השבטים, המחוזות והעדות השונות בשורות מערכי הביטחון.

קווים לדיוקנה של הטלטלה האזורית

הטלטלה הנוכחית במזרח התיכון מבשרת במידה רבה את קיצו של הסדר שהתקיים עד כה באזור ושהתבסס על שילוב בין כמה גורמים: מנהיג ותיק ורב עוצמה, מפלגת שלטון מרובת זרועות החולשת על כל מישורי החיים, ביורוקרטיה רחבת היקף המשרתת את האינטרסים של האליטה השלטת וצבא חזק המזוהה באופן מוחלט עם השליט. מרבית מרכיבי המשוואה הזאת התערערו או אף נעלמו בחודשים האחרונים, ומרכיבים אחרים מפגינים התנהגות שונה בתכלית מזו שאיפיינה אותם בעבר.

גולת הכותרת של הטלטלה היא ללא ספק המהפכה במצרים. חשיבותה יוצאת הדופן נובעת לא רק בשל משקלה הגיאוגרפית של המדינה הזאת ובשל ההשלכות האזוריות והבין-לאומיות של המהפכה בה, אלא גם בשל העובדה שהמהפכה הזאת הצליחה לחולל הפתעה אסטרטגית שהדהימה את כל הגורמים העוקבים אחר הנעשה במרחב: הן המשקיפים החיצוניים במדינות ערב ובמערב והן גורמי הפנים, ובראשם הממשל המצרי עצמו. התמורות הדרמטיות בזירה המצרית היו במידה רבה בבואה למתרחש במרבית העולם הערבי. הן גילמו שינוי כפול: הן בהתנהגותם ובעוצמתם של מרבית שחקני המפתח בעולם הערבי והן בתופעות ובגורמים חדשים שלא היו מוכרים עד כה, או שמידת ההיכרות עימם הייתה מוגבלת מאוד.

השינוי המתואר כאן ניכר בכל שחקן מפתח במרחב: משטרים ותיקים ורבי עוצמה, שנחשבו לעמודי התווך של המחנה המתון במזרח התיכון הניצב לצד ארצות-הברית ומסייע לשמירה על היציבות האזורית, התגלו לפתע באור אחר לחלוטין - של דיקטטורות עריצות, אך חלשות ברובן; במקביל התברר שהרחוב הערבי, שנחשב אדיש יחסית, הוא גורם תוסס שבכוחו לשנות סדר ותיק; הצבאות בעולם הערבי, שנחשבו למשרתיהם הכנועים של המשטרים, מפגינים עצמאות בלתי צפויה; התנועות האסלאמיות, שנחשבו לאיום המרכזי על משטרי האזור, מתנהגות - לפחות בשלב הנוכחי - באופן מרוסן יחסית; האיחוד האירופי, שמרבית חברותיו הסתייגו באופן מסורתי מקידום מהלכים צבאיים במזרח התיכון, ניצב בהנהגתה של צרפת (!) בחוד החנית של המערכה נגד משטר קדאפי; ואילו ארצות-הברית מפגיעה בהפניית גבה לבעלי ברית ותיקים ובכך מעידה שלא ממש הפיקה לקחים מאירועים דומים בעברה.

לצד השינויים המסתמנים בשחקנים הוותיקים הופיעו, כאמור, גם שחקנים חדשים שהיו בעלי משקל מכריע בתהפוכות האחרונות. בראשם הרשתות החברתיות הווירטואליות, המדיה המודרנית וקהל הצעירים התוסס והנרחב. התמורות שאירעו במצרים, בתוניסיה ובלוב וכן חוסר השקט המתמשך במוקדים אחרים בעולם הערבי, ובמיוחד בסוריה, בתימן, בבחריין ובאלג'יריה, הם עדות חסרת תקדים לקיומה של חברה אזרחית פעילה ומשפיעה. המהפכה בתוניסיה הייתה הסנונית הראשונה, המהפכה במצרים הייתה החשובה והמתקשרת שבהן, וזאת שבלוב הייתה האלימה שבהן (בעצם היא הפכה למלחמת אזרחים).

יש עם זאת להדגיש שמדובר בתהליכים שטרם הושלמו: במצרים ובתוניסיה השליטים הוותיקים אומנם הודחו, אולם במדינות עדיין שולט הצבא - עד לקיומן של בחירות דמוקרטיות - ובלוב בולם

אולם מאז שנות ה-70 ניכרת התייצבות יחסית בעולם הערבי. זו נבעה, בין היתר, משינוי שחל ביחס שבין הצבאות לבין הממשלים ובדיוקנם של שני הגורמים האלה. במוקד המגמה עמדה הצלחתם של מנהיגים ערבים שונים, שמוצאם משורות הצבא, לבסס מעמד שלטוני יציב למשך תקופות ממושכות. השליטים האלה פיתחו לצד המשענת הצבאית מקורות תמיכה נוספים כגון מפלגות שלטון ומנהל ציבורי רחבי היקף. בכך הם הפכו בהדרגה למעין שליטים אזרחיים, הגם שהמשיכו, כאמור, לשמור על זיקה הדוקה עם הדרג הצבאי, להסתייע בו ולראות בו את המשענת המרכזית לקיומם. המנהיגים האלה כוננו משטרים ריכוזיים רבי עוצמה שהפכו למעשה לשושלות שאינן מלוכות. התופעה זכתה בעולם הערבי לכינוי "ג'ומלוכיה", מונח הממוזג בין רפובליקה (ג'ומהוריה) למלוכה (ממלכה). כאלה היו משטריהם של חוסני מובארכ במצרים, סדאם חוסיין בעיראק, חאפז אל-אסד בסוריה, מועמר קדאפי בלוב ועלי עבדאללה סאלח בתימן. המצב החדש שיקף לכאורה נסיגה של הצבא מקדמת הבמה הפוליטית והציבורית במדינות השונות, אולם בפועל, השליט "האזרחי" המשיך לייצג ולקדם את האינטרסים של הצבא ולשלב את בכיריו בניהול הממשל ובקבלת ההכרעות האסטרטגיות. במצב הזה פחת הדחף של הצבאות לקדם הפיכות, אך צומצמו גם יכולותיהם לבצע מהלכים

הטלטלה הנוכחית במזרח התיכון מבשרת במידה רבה את קיצו של הסדר שהתקיים עד כה באזור

כאלה. היו לכך כמה סיבות. ראשית, בחלק מהמדינות כוננו גופים צבאיים חדשים ורבי עוצמה לצד הצבאות הרגילים. הגופים החדשים הפגינו נאמנות רבה יותר לשליטים שכן הם היו מבוססים על הקבוצה האתנית או על העדה שעיימן נמנה גם השליט. הדבר בלט במיוחד במשמרות הרפובליקה בעיראק ובסוריה. שנית, השליטים במרבית מדינות ערב צברו אהדה רבה במישור הלאומי ואף הכללי-ערבי (דוגמת סדאם חוסיין), דבר שהקשה במידה רבה על קידום מהלכי הדחה. ושלישית, ניכר גידול משמעותי בהיקף הצבאות והממסד השלטוני. הדבר הקשה על ביצוע הפיכות לפי דגם העבר שהיה מבוסס על תיאום מהיר ופשוט בין מספר קטן של יחידות צבא ועל תפיסת מוקדי ממשל קבועים.

הצבאות בעולם הערבי הם אפוא גורם שמסייע בעשורים האחרונים הן לייצוב המדינות והן לייצוב המערכת האזורית כולה. על בסיס הצבאות כוננו משטרים אוטוקרטיים (מצרים, תוניסיה, אלג'יריה) או טוטליטריים (סוריה, עיראק, לוב). אלה דיכאו בכוח ניסיונות ליצור התאגדויות ציבוריות ופוליטיות והגבילו מאוד את זכויות האזרח במדינותיהם. במקביל שימשו המשטרים האלה - במיוחד באמצעות צבאותיהם - בלם מרכזי בפני כוחם הגובר של הארגונים האסלאמיים, שהם הגופים החזקים ביותר והמאורגנים ביותר במדינות השונות - לאחר הצבאות.

השליט הוותיק בכוח את המהפכה נגדו למרות התייצבותן של מעצמות המערב לימין תנועת המהפכה. מכל מקום, תופעות כאלה לא נראו באזור עד היום - למעט המהפכה באיראן. בשל הפסיביות ארוכת השנים של הציבור הערבי נהגו פרשנים רבים לטעון שהוא אינו בשל לסדר פוליטי מודרני, קל וחומר לניהול דמוקרטיה תקינה. אולם לאחר שנים רבות שבהן התקבעה התפיסה בנוגע לכניעותם של הקהלים הערבים, הוכיחו אלה את כוחם לשנות את המציאות.

עם זאת, בחינה מעמיקה מעלה קושי לאפיין במדויק את דיוקנו של הכוח העממי העולה. המנוע המרכזי של תנועות המהפכה הוא צעירים עירוניים בני המעמדות הבינוני והנמוך, שזה שנים רבות אוגרים בקרבם זעם אדיר נוכח המציאות הקיימת. מקורות הזעם הם המצוקה הכלכלית המתמשכת, הסיאוב השלטוני וכן ההגבלות על הפעילות הפוליטית והפרת זכויות האדם. אולם בעוצמתן של המהפכות מגולמת גם בעיית יסוד בולטת: הגל הזה ניזון משילוב בין מספר רב של כמיהות לשינוי בעלות אופי כללי למדי וללא אג'נדה סדורה ומוסכמת בין כלל הגורמים השותפים למהפכות. מדובר במיאוס עז נוכח מציאות הנובעת מבעיות יסוד בחברה, בכלכלה ובתרבות בעולם הערבי - בעיות שאינן רק תוצאה של התנהגות המשטרים הוותיקים.

יתרה מכך, בחלק מהמדינות באזור גל המהפכות, המתיימר לשאת צביון של מאבק מודרני למען הדמוקרטיה, מוזן דווקא ממתחים בעלי אופי מסורתי - דתי, עדתי או שבטי. במסגרת הזאת בולטים במיוחד מלחמת האזרחים בלבנון, המאבק הפנימי בתימן וכן תנועת המחאה בבחריין שאותה מנהיג הרוב השיעי במדינה. המשבר האחרון הופך בהדרגה - במיוחד בעקבות כניסתם של צבאות סעודיה ומדינות המפרץ למדינה בניסיון להגן על שלטון המיעוט הסוני בה (מרס 2011) - לזירת התמודדות בין העולם הערבי הסוני לבין איראן בפרט והשיעה בכלל. נראה שהגל המהפכני בעולם הערבי הביא לפתיחה של מעין "תיבת פנדורה", שממנה פורצים כלל המתחים הנחבאים והגלויים במדינות האזור. לאור זאת יש להיזהר מהקביעה שהאירועים הם ביטוי מובהק של "צמא לחירות". נושא הדמוקרטיה אכן תופס מקום מרכזי בתביעותיהן של מרבית תנועות המחאה בעולם הערבי, אולם זוהי רק תביעה אחת מיני רבות שהן מעלות, ולא בהכרח המגובשת שבהן.

בממד האזורי מסתמן שההתפתחויות האחרונות משפרות במידה מסוימת את מצבו של מחנה ההתנגדות האזורי בהנהגת איראן ומרעות את מצבם של הגורמים הניצים נגדו. יש לכך ארבע סיבות עיקריות: הראשונה, הטלטלה פוקדת בעיקר את מדינות המחנה המתון, ובראשן מצרים, המשמשות זה שנים רבות בלם מרכזי בפני מחנה ההתנגדות; השנייה, בעקבות האירועים האחרונים נוצר לארצות הברית דימוי של משענת קנה רצוף לבעלי בריתה ושל גורם נטול שיניים כלפי יריביו במרחב - דימוי שמבליט עוד יותר את מגמת היחלשותה במזרח התיכון; שלישית, האירועים האחרונים טומנים בחובם פוטנציאל לחיזוק המחנה האסלאמי באזור, במיוחד במצרים; רביעית, ההתמקדות הבין-לאומית בתהפוכות בעולם הערבי מסיטה, ולו לזמן מוגבל, את תשומת הלב מהנעשה בסוגיות בוערות אחרות באזור, ובראשן הגרעין האיראני. הטלטלה האזורית אינה פרי יוזמתו של מחנה ההתנגדות, אולם היא מסייעת בביסוס

הדומיננטיות שלו במרחב ומעמיקה את חולשת המחנה המתון המצוי למעשה בהתפוררות.

התמורות הנוכחיות עולות בקנה אחד עם הניתוח האסטרטגי הרחב שעורכות החברות במחנה ההתנגדות באזור והן מפחות בהן אופטימיות בנוגע לעתיד. האופטימיות הזאת מוזנת גם מכמה תמורות יסוד נוספות שמתחוללות במזרח התיכון בשנים האחרונות:

- ההתקרבות ההדרגתית של טורקיה - בהנהגת המפלגה האסלאמית (AKP) - לעבר מחנה ההתנגדות. זהו תהליך הדרגתי המלווה בערעור קשריה האסטרטגיים של טורקיה עם ישראל.
- חוסר היציבות הכרוני שממשיך לאפיין את עיראק - בייחוד לאחר יציאת מרבית הכוחות האמריקניים ממנה. גורמי ההתנגדות - ובראשם איראן - רואים במצב הזה הזדמנות לביסוס השפעתם בזירה הזאת.
- החולשה הגוברת של ארצות הברית באזור וחוסר הצלחתה המתמשך לקדם יציבות במוקדים שונים שבהם היא נוכחת (במיוחד אפגניסטן ועיראק).

אולם הטלטלה האחרונה אינה מבטיחה רק רווחים למחנה ההתנגדות, אלא כוללת גם כמה אתגרים - בראשם היסחפותה של סוריה בגל הזעזועים שפוקד את העולם הערבי באופן שמסכן את משטר הבעת'. דמשק היא אומנם החוליה החלשה במחנה ההתנגדות, שכן זהותה ותפיסותיה חריגות בהשוואה לאלה של יתר גורמי המחנה (שהם אסלאמיסטים ברובם), אולם היא גם חוליית קשר מרכזית בין איראן לחזבאללה. לפיכך, לערעור המשטר בה עשויה להיות השפעה קשה על לכידות המחנה. מעבר לכך, הטלטלה האחרונה גרמה לליבוני נוסף של המתח בין השיעה לסונה ובין איראן לעולם הערבי באופן שמקשה על ניסיונותיה של טהראן להרחיב את השפעתה באזור. אולם נראה שלמרות ההיבטים הבעייתיים האלה מחנה ההתנגדות עדיין מסכם בשלב הזה את הטלטלה הנוכחית במאזן חיובי מבחינתו.

בראייה רחבה יותר נראה שהטלטלה באזור, ובמיוחד המהפכה במצרים - מנהיגת העולם הערבי זה שנים רבות - היא נדבך מרכזי בתהליך רב שנים של היחלשות העולם הערבי ושל התחזקות הכוחות הפרופריאליים הלא-ערביים במרחב. התהליך הזה החל עם קריסת רעיון הפאן-ערביות בסוף שנות ה-60 והגיע לשיאו בעשור האחרון, שכלל כמה משברים טראומטיים מבחינת העולם הערבי, ובראשם הפלת משטרו רב העוצמה של סדאם חוסיין על ידי האמריקנים ב-2003. את החלל שמוותירים השחקנים ממלאים בהדרגה כוחות לא-ערביים המצויים בשוליו של העולם הערבי, ובראשם איראן, טורקיה וישראל. השחקנים האלה, ובמיוחד איראן, מעמיקים בהדרגה את השפעתם בזירות מפתח רבות במרחב הערבי, ובראשן עיראק, המפרץ הפרסי, הזירה הפלסטינית, לבנון וזירת הים האדום. הם עלולים לראות בטלטלה האזורית הזדמנות להעמקה נוספת של השפעתם, במיוחד בזירות החוות זעזועים עזים כמו מצרים, צפון אפריקה וחצי האי ערב.

הצבאות נוכח הטלטלה האזורית

הטלטלה במזרח התיכון השיבה, כאמור, את הצבאות לקדמת הבמה הפוליטית. הדבר התאפשר במיוחד בעקבות התפוררותו המהירה

של הסדר השלטוני הוותיק בכמה מדינות, ובמיוחד היעלמותם של מנהיגים ושל מפלגות שלטון ותיקים ורבי עוצמה. הדבר יוצר חלל עמוק בהנהגה הלאומית, שמבעדו בולט הצבא שהוא הארגון החזק והיציב במדינה המסוגל להשכיח סדר ויציבות בעידן של זעזועים דרמטיים.

ההתנהלות של צבאות ערב בעת הנוכחית חורגת במידה רבה מהדימוי שהיה להם בעשרות השנים האחרונות. פרשנות העבר - במיוחד מאז התייצבות המשטרים הערביים במהלך שנות ה-70 של המאה הקודמת - נטתה, כאמור, לראות בצבאות את המשענת הנאמנה המרכזית שעליה נסמכים המשטרים במרחב. בפועל מפגינים הצבאות במצרים, בתוניסיה, ובמידה מסוימת גם בלוב עצמאות מפתיעה כלפי השליטים. הצבאות גם נזהרים בחלק מהמקרים מלדכא בכוח את תנועות המחאה. המדיניות הזאת סייעה להם לבסס לעצמם לפחות בשלב הראשון של המהפכות דימוי של מגיני האינטרסים הלאומיים ויצרה כלפיהם אהדה ציבורית רבה. בעיני הציבור נוצרה הפרדה בין הצבא לבין השליטים המודחים. דימוי החיובי של הצבא עומד בניגוד לזה של המשטרה ושל כוחות ביטחון הפנים - דבר שבלט במיוחד במצרים ובתוניסיה. אלה ניצבו בחזית המאבק נגד תנועות המחאה, והציבור רואה בהם חלק בלתי נפרד מהשליטים הוותיקים. במסגרת גל המהפכות שפוקד את העולם הערבי מסתמנים כמה

הצבאות נזהרים בחלק מהמקרים מלדכא בכוח את תנועות המחאה. המדיניות הזאת סייעה להם לבסס לעצמם דימוי של מגיני האינטרסים הלאומיים ויצרה כלפיהם אהדה ציבורית רבה

דגמים בהתנהלות הצבאות:

1. שליטה ישירה. הדפוס הזה בולט במיוחד במצרים ובתוניסיה, שבהן הצבא מנהל למעשה את ענייני המדינה לאחר קריסת הסדר הישן. המדינות האלה הומוגניות יחסית מבחינה דתית, חברתית ואתנית. העובדה הזאת מסבירה במידה רבה מדוע המהפכות בהן היו אומנם בעלות תוצאות דרמטיות מאוד, אך לא לוו באלימות מרובה. דגם דומה קיים במידה רבה גם באלג'יריה מאז ראשית שנות ה-90 של המאה הקודמת, אז תפס הצבא את השלטון במדינה לאחר שביטל את הבחירות הדמוקרטיות שבהן ניצח הזרם האסלאמי. בעקבות ביטול הבחירות התנהלה באלג'יריה במשך כעשור מלחמת אזרחים עקובה מדם.

2. התפוררות או התפצלות של הצבא. התופעה הזאת בולטת במיוחד בלוב, שבה חלק מהצבא הצטרף לתנועת המחאה נגד קדאפי ומנהיג את המאבק נגדו, ואילו חלק אחר ממשיך להפגין נאמנות כלפיו ונלחם בעוצמה רבה נגד החותרים להפלתו (הוא מסתייע לשם כך גם בכוחות גדולים של שכירי חרב הפועלים במסגרת הלגיון האסלאמי הפאן-ערבי שהקים קדאפי). בעקבות כך נקלעה לוב למלחמת אזרחים קשה, והמדינה עצמה התפצלה בין מחוזות

ושבטים יריבים. הטרוגניות דומה על רקע שבטי ומחוזי קיימת גם בתימן. ואכן המחאה נגד המשטר בצנעא, שהחלה בקריאה לרפורמות בממשל, התפתחה במהירות גם לתביעות של בני האזור הדרומי במדינה (עדן), שם יש רוב סוני, לעצמאות מהאזור הצפוני, שם יש רוב שיעי-זידי. רבים מבני הדרום רוצים אפוא לחזור למצב של שתי מדינות נפרדות, כפי שהתקיים עד 1990. הדרישה הזאת עלולה לדרדר גם את תימן למאבק פנימי חריף ואף להוביל להתפוררות השלטון המרכזי, שמלכתחילה סובל מחולשה עמוקה.

3. יציבות הצבא. ישנן מדינות שבהן הצבא מזוהה עם מאבקו של השלטון נגד אתגר פנימי ותיק - במיוחד קבוצות אתניות ודתיות יריבות. התפתחות של תנועות מחאה במדינות כאלה אינה רק ביטוי לכמיהה לחירות ולדמוקרטיה, אלא גם להחלפת האליטה השלטת. דוגמאות בולטות לדפוס הזה הן סוריה, ירדן ובחריין, שבהן קיים שלטון של מיעוטים. התפתחות של תנועות מחאה עממיות רחבות היקף במדינות האלה - בעיקר בסוריה - מלווה כבר עתה במאבק פנימי אלים הרבה יותר. זאת נוכח משקעי האיבה הלאומיים, הדתיים והעדתיים שמאפיינים את המחאה נגד הממשלים ונוכח העובדה שהצבאות רואים במחאה כזאת איום קיומי. מצב דומה קיים גם באיראן, אם כי בה הצבא הוא נציגו של מיעוט פוליטי-אידיאולוגי. משמרות המהפכה משמשים משענת מרכזית ונאמנה של המשטר האסלאמי. הם אליטה בעלת להט אידיאולוגי הפועלת על בסיס רשתי רחב היקף בכל מישורי העשייה במדינה, לרבות הביטחוני, הכלכלי, הפוליטי, המוניציפלי והתקשורתי. הגוף הזה הוכיח כמה פעמים בשנים האחרונות שהוא אינו מהסס להפעיל כוח לדיכוי אתגרים מבית שהם בעיניו איום על קיומו של המשטר האסלאמי. הדבר בלט במיוחד בהתפרצות של תנועת המחאה במדינה בקיץ 2009 לאחר הבחירות לנשיאות שבהן הוכרז על ניצחונו של אחמדד'ג'ד (לאחר זיופים נרחבים שנקט המשטר).

4. היעדרם של הצבאות. ב"מדינות הכושלות" (Failed States) במרחב, ובמיוחד בעיראק, בלבנון וברשות הפלסטינית, הממשל המרכזי חלש מאוד, והצבאות הלאומיים פועלים בהן לצידם - ולפרקים בצילם - של כוחות לא-מדינתיים רבי עוצמה המתנהגים כגופים אוטונומיים, כולל בממד הצבאי (חזבאללה בלבנון, החמאס בזירה הפלסטינית, המיליציות הכורדיות והשיעיות בעיראק). ביטוי בולט לתופעה הזאת ניכר בזירה הפלסטינית, שבה ביססה תנועת החמאס מעמד ריבוני בחלק משטחי הרשות הפלסטינית (רצועת עזה). היא עשתה זאת לאחר שמיגרה בכוח את מנגנוני הביטחון של ממשל אבו מאזן ועוד לפני כן זכתה בבחירות הפרלמנטריות ברשות הפלסטינית בינואר 2006. המצב בזירה הפלסטינית ניצב בניגוד לדגם של אלג'יריה, שבו קיומו של צבא חזק איפשר למגר בכוח את האתגר האסלאמי שאיים להשתלט על המדינה.

5. טורקיה היא דגם ייחודי, שבו השפעתו רבת השנים של הצבא מצטמצמת בהדרגה לאור התבססותה של מפלגת שלטון רבת עוצמה (AKP). המפלגה הזאת מייצגת תמורות עומק בדיוקן המוכר של ההנהגה ושל הציבור במדינה ברוח האסלאם. בתהליך

ארוך שנים מקוצצת השפעת הצבא על מדיניות החוץ והפנים של המדינה ומוחלפת בהדרגה צמרת הפיקוד שלו באישים המזוהים יותר עם מפלגת השלטון האסלאמית. יתר על כן, השלטון הנוכחי סיכל ניסיונות לחזור על תקדימי ההפיכות הצבאיות מהעבר והוא אף ממנף אותם כדי להאיץ את הקיצוץ בהשפעת הצבא על המרחב הפוליטי במדינה.

תפקידם של הצבאות הערביים בטלטלה הנוכחית מבטא המשכיות וחדשנות בעת ובעונה אחת. מצד אחד הוא מעין המשך למורשת ארוכת שנים, מלפני העידן המודרני, של השפעה עמוקה של הצבאות על המרחבים הפוליטי והציבורי בעולם המוסלמי. נוסף על כך, פעילות הצבאות משקפת את התפיסה המסורתית - המקובלת על הציבור ועל הצבאות עצמם - שלפיה הם המייצגים המובהקים ביותר של האינטרסים הלאומיים ומסוגלים להשכיך סדר ויציבות במדינות בעייתיות של זעזועים עמוקים.

אולם מצד אחר המציאות שבה פועלים כיום צבאות ערב שונה בתכלית מזו שהתקיימה בעשורים הקודמים. בעבר יכלו הצבאות לתפוס את השלטון ולנהלו במשך זמן רב מכוח שילוב בין שלושה רכיבים: עוצמה רבה, ייצוג של חזון לאומי וחברתי מהפכני וחולשה משמעותית של הזירה הפנימית. כיום הצבאות ניצבים בפני כללי משחק שונים שיקשו עליהם, כנראה, לשחזר את התפקיד שמילאו במשך תקופות ארוכות בעבר. בהקשר הזה יציגו במיוחד הופעת גורמים חדשים, ובראשם חברה אזרחית תוססת, רשתות חברתיות וירטואליות ומדיה מודרנית רבת השפעה והתעצמותם של שחקנים ותיקים, ובמיוחד התנועות האסלאמיות שצוברות כוח וביטחון עצמי. ואכן עליית הצבאות לשלטון כיום נעשית בהבטחה שהם ינהלו את המדינה למשך פרק זמן מוגבל - עד קיומן של בחירות דמוקרטיות הוגנות. עם זאת, ברחבי העולם הערבי, ובמיוחד במצרים שבה שולטת כעת מועצה צבאית מאז התפטרות מובארק, גוברים בהדרגה קולות הביקורת הטוענים שהצבאות הם נציגי הסדר הישן ומעלים חשד ששליטתם הנוכחית עלולה להתקבע לאורך זמן באופן שיסכל את תוצאות המהפכות העממיות. ביקורת כזאת מגלמת פוטנציאל להגברת החיכוך בין גורמים פוליטיים וציבוריים שונים - לרבות התנועות האסלאמיות - לבין הצבאות גם לאחר הדחת השליטים הוותיקים.

סיכום ומבט לעתיד

המשבר במזרח התיכון מצוי עדיין בהתהוות, ומוקדם לגבש הערכות ארוכות טווח בעבור אירועים שלא נחזו או שנחשבו לתרחיש בלתי סביר לפני זמן לא רב. המרחב המשותף מבעד לענן המשברים שטרם הוכרעו מגלם מיזוג בין תופעות חדשות וישנות. החידושים באים לידי ביטוי באופן בולט במהפכה העממית במצרים, שהביאה להדחת השליט הוותיק ורב העוצמה שחלש על המדינה; ואילו המאפיינים המזרח תיכוניים "הישנים" משתקפים היטב בלוב, שבה המאבק למען דמוקרטיה התפתח למלחמת אזרחים אלימה ולהתפוררות המדינה לפי קווי שסע מחוזיים ושבטיים, והשליט הרודן אינו נרתע מלדכא בכוח רב את המחאה העממית נגדו.

על רקע קריסת הסדר הישן והתפתחותו ההדרגתית של סדר חדש ניצבים בחלק ניכר ממדינות האזור שני כוחות מרכזיים: הצבאות,

המייצגים במידה רבה רכיבים מתוך הסדר הישן, לרבות השמירה על הזיקה ההדוקה למערב וההתייצבות נגד מחנה ההתנגדות באזור בהנהגת איראן; והזרם האסלאמי - הנערך להשתלבות בסדר החדש ואף לביסוס מעמד דומיננטי בו ומגלם כמיהה לשינוי דיוקנם של החברות ושל הממשלים שבקרבם הוא פועל. הגורמים הפוליטיים והציבוריים הלא־דתיים אומנם צוברים בהדרגה כוח ומתמסדים, אולם השפעתם הציבורית כיום פחותה מזו של הגורמים האסלאמיים. לפיכך לא ברור אם אלה יקצרו הצלחות במבחנים קרובים, ובראשם בבחירות דמוקרטיות, באופן שיאפשר להם לבסס דומיננטיות בשלטון.

המצב במדינות השונות - ובמיוחד אלה שחוו תמורות עמוקות - עשוי להוליד חזרה על תקדימי העבר שהתרחשו באזור לפי כמה דגמים מרכזיים: השתלטות הדרגתית של הזרם האסלאמי על הממשל והחלשת הממסד הצבאי, כפי שאירע בטורקיה (תרחיש שצפוי להיות רלוונטי במיוחד במצרים); מניעת השתלטות של הזרם האסלאמי על הממשל באמצעות כוחו של הצבא והתפתחות עימות אלים בין השניים, כמו שהתרחש באלג'יריה; או קריסת הממסד השלטוני, לרבות המערך הצבאי, והשתלטות כוחנית של הזרם האסלאמי עליו, כפי שאירע ברצועת עזה. לצד אלה קיימים כמה תרחישים שבהם אין לגורמים האסלאמיים מעמד דומיננטי, כמו, למשל, העברת שלטון תקינה לגופים לא־דתיים, שלהם אין כל זיקה לתנועות האסלאמיות, בעקבות קיום בחירות דמוקרטיות. עם זאת, סבירות מימושם של התרחישים האלה נראית לפי שעה נמוכה.

התפתחות התרחישים השונים במדינות השונות או אף היווצרות תרחישים חדשים יהיו תלויות בכמה משתנים מרכזיים: עוצמתו של הצבא; מידת הגיבוי שתעניק הזירה הבינלאומית, ובמיוחד ארצות־הברית, לצבאות השונים; כוחם של תנועות המחאה ושל הגורמים האסלאמיים וכן האופן שבו ישפיעו הזעזועים הנוכחיים על קווי השסע הפנימיים במדינות ערב.

מבחינת ישראל מסתמן לעת עתה שההתפתחויות באזור - ובמיוחד המהפכה במצרים - מגלמות בעיקר אתגרים ומעט הזדמנויות. צבאות ערב, ובמיוחד צבא מצרים, משמשים הלכה למעשה מגינים מרכזיים של רכיבי הסדר הישן, שלהם חשיבות אסטרטגית רבה מבחינת ישראל. בהקשר המצרי יש לציין במיוחד את הנכונות להמשיך לקיים את הסכם השלום עם ישראל וכן את השמירה על הזיקה ההדוקה עם ארצות־הברית, את ההתייצבות נגד התחזקות מחנה ההתנגדות וכן את הפעילות נגד בניין הכוח הצבאי של החמאס ברצועת עזה (במיוחד סיכול העברת אמצעי לחימה דרך הגבול בין מצרים לרצועת עזה).

גם בסוריה יש לצבא תפקיד מרכזי בשמירה על הסדר הנוכחי, שעשוי להיות הרע במיעוטו מבחינת ישראל בהתחשב בחלופות למשטר הנוכחי, ובמיוחד השתלטות הזרם האסלאמי על המדינה. ערעור מעמדם של הצבאות הערביים בעתיד עלול להיות מרכיב מרכזי בהתפתחות מגמה אסטרטגית שלילית מבחינת ישראל, ובמוקדה - התחזקות הגורמים האסלאמיים בממשלי האזור והשפעתם הגוברת על מדיניות החוץ והביטחון שלהם.